DOGL UNLCLE: 8h6E#9

ב. לקח והתנגדות בחינוך (תש"ס)
חינוך:

543949/מת/2 8

ספרייה
מספר של: כיתה
הקורס: מבוא למדעי
המדינה. מס' ג

פרק עשירי

חינוך פוליטי וחינוך אידאולוגי – הבחנות*

חינוך פוליטי יוגדר כאן כפעילות המתבצעת בבית הספר באמצעות התכנים של תכניות הלימודים המקובלות או באמצעות תכנים אקטואליים של הפוליטיקה הלאומית והבין־לאומית, שמטרתה פיתוח כישוריו האינטלקטואליים ודגישותו המוסרית של התלמיד לצורך הפעלתם במצבים המזמינים נקיטת עמדות בעניינים פוליטיים. לפי פירוש זה אין מטרות החינוך הפוליטי שונות מכל עיסוקיו האחרים של בית הספר או של כל המסגרות האחרות של החינוך הפורמלי, כשאת אלה מנחה תפיסת חינוך המכוונת לטיפוח האוטונומיה האינטלקטואלית והמוסרית של היחיד.

גישה אחרת לעיסוק בתכנים אקטואליים של החיים הפוליטיים ובמשמעויות הפוליטיות של מקצועות הלימוד השונים היא זו של **החינוך האידאולוגי**. עיקרה של תפיסה זו הוא שימוש בתוכני החיים הפוליטיים האקטואליים ובתכנים של תכניות הלימודים לגיוס תמיכתו של התלמיד בעמדה פוליטית שמעדיפים מחנכיו או המוסד שבו הוא מתחנך.

ההבחנה הבסיסית בין החינוך הפוליטי לבין החינוך האידאולוגי היא אפוא זו: התכנים הפוליטיים משמשים את החינוך הפוליטי כאמצעים לטיפוח כישוריו של החניך, ובכללם טיפוח כושרו להגיע בכוחות עצמו לעמדה בשאלות פוליטיות, המטרידות אותו בהווה וכאלה שהוא עשוי להיתקל בהן בעתיד. בחינוך האידאולוגי, לעומת זאת, התכנים הפוליטיים

* ר' שפירא וא' כשר (עורכים), **דשפים**, אוניברסיטת תל אביב, 1991, עמ' 309–320.

משמשים את המחנכים כדי להקנות עמדה פוליטית המקובלת עליהם לחניכיהם.

לצורך הבהרה נוספת של ההבדל בין שתי גישות אלה ייאמר שהחינוך הפוליטי מכוון לטיפוח יכולתו של היחיד לפעול בתחום הפוליטי כיצור אוטונומי, המכריע את הכרעותיו בתחום זה תוך הזדקקות מינימלית אפשרית לדעת קהל, למנהיגים, לדעות קדומות, למוסכמות, ללחץ קבוצתי וכו'; החינוך האידאולוגי, לעומתו, עיקרו במאמץ לשכנע את התלמיד בדבר יתרונה של עמדה פוליטית שמעדיפים מחנכיו, שאינם נמנעים בדרך כלל מלהזדקק לדעת קהל וללחץ קבוצתי, להפעלת סמכותם ולשימוש בסטראוטיפים הרווחים בסביבה בשעה שהם מנסים להביא את חניכיהם לקבל את העמדות הפוליטיות הרצויות להם.

הדרך המוחשית להציג את ההבדל בין שתי גישות שונות אלה היא באמצעות פירוט תוצרי הפעולה החינוכית המבוקשים בשתיהן. תוצרו של החינוך הפוליטי היא גישה רציונלית לפעילות פוליטית, הנשלטת באמצעות בקרה של ערכים אנושיים בסיסיים. תוצרו של החינוך האידאולוגי היא אמונה ב"נכונותה" או ב"צדקתה" של דרך פוליטית מסוימת, ונאמנות למסגרות מפלגתיות המלווה באמונה משלימה, האומרת שכל הדרכים האחרות בפוליטיקה וכל המסגרות המפלגתיות האחרות הן פסולות. העניינים הטעונים ליבון בהקשר הזה הם אלה: (א) משמעותה של הרציונליות בפוליטיקה; (ב) תפקידם של הערכים האנושיים הבסיסיים בפוליטיקה.

גישה רציונלית בפוליטיקה

תיאורה של הפוליטיקה כ**אמנות האפשרי** ממצה את מהותה.[1] "הבלתי אפשרי" רווח בלשונם של העוסקים בפוליטיקה: "עלינו לעשות את הבלתי אפשרי" או אפילו "עשינו את הבלתי אפשרי" וכו'. דיבורים מסוג זה מעידים רק על היעדר בקרות הגיוניות, השכיח בתחום זה. מה שהוא באמת בלתי אפשרי אינו יכול "להיעשות" ועל כן אין להציגו כמטרה של פעולה בכל תחום שהוא. בהיות הפוליטיקה תחום של עשייה אין בה מקום ל"מטרות" שהן בלתי אפשריות. חטאו של מי שמציג בפוליטיקה מטרות המוגדרות מראש כבלתי אפשריות כבד יותר מחטא של שיבוש ההיגיון. מי שמציב מטרות

לפוליטיקה שהן באמת בלתי אפשריות מכשיל בהכרח את אלה שהתפתו לממש אותן ויש שאף ממיט עליהם אסון.

היפוכה המלא של תפיסת הפוליטיקה כאמנות האפשרי היא תפיסתה כפעילות בשליחותו של רעיון שאין לו אחיזה בניסיון האנושי. נהוג לכנות רעיונות כאלה בשם רעיונות משיחיים.

במחצית הראשונה של המאה העשרים עטו רעיונות משיחיים מסווה של תנועות אידאולוגיות. כאלה היו התנועות הפשיסטיות והקומוניסטיות: במחצית השנייה של המאה העשרים הגדירו תנועות אידאולוגיות את עצמן כתנועות משיחיות והסוו את מהותן האידאולוגית.

נקודת המוצא של החשיבה הפוליטית היא אפוא התמודדות עם השאלה מה מכל הנחשב לרצוי במצב נתון הוא גם אפשרי, כלומר מה יכול לשמש כמטרה הולמת את מהותה של הפוליטיקה. חסידי האידאולוגיות המשיחיות אינם מוטרדים בדרך כלל משאלה זו. דעתם נתונה למטרותיהם ולא לדרך מימושן. אך הפוליטיקה היא קודם כול דרך של מימוש מטרות, דרך שניתן להחילה רק על מטרות שהן בתחום האפשרי. אין משתמעת מכאן פסילה של המטרות הנחשבות לבלתי אפשריות. המשתמע הוא שאין מטרות כאלה יכולות להיות מטרותיה של הפוליטיקה. דוגמה למטרות כאלה היא זו של מטרות האנרכיזם. הוגים רבים גורסים את האנרכיזם כתפיסה יחידה של חיים חברתיים שניתן להגן עליה בנימוקים בעלי תוקף כללי. מקצתם מודעים לכך שאין מימושן של מטרות האנרכיזם אפשרי באמצעות הפוליטיקה. זו אולי הסיבה לכך שאנרכיסטים מפוקחים ממליצים על חינוך כדרך אל האנרכיזם. אנרכיסטים שביקשו להשליט אנרכיזם על חברותיהם באמצעות פעולה פוליטית נכשלו במעשיהם, הכשילו את חסידיהם והמיטו אסונות על סביבתם. העובדה שמטרות מסוימות אינן ניתנות למימוש באמצעות פוליטיקה אין בה כדי להמעיט מערכן ומחשיבותן. לכן המסקנה שבני אדם צריכים להסיק מכך היא להימנע מכל ניסיון לממשן בדרך הזאת.

התשובה לשאלה אם מטרה מסוימת היא בת מימוש או שמימושה הוא בלתי אפשרי היא קשה לפני שמנסים לממשה ופעמים רבות גם אחרי שמנסים. הכלי המחשבתי היחיד העומד לרשותנו לצורך זה הוא **חשיבה רציונלית**. חשיבה רציונלית, בהקשר זה,[2] היא חשיבה המבקשת תשובה לשאלה מהי הדרך או מה הן הדרכים החלופיות אל המטרה המבוקשת. ניתן

לסמן דרכים אלה רק על יסוד נתונים משני סוגים: אילו כוחות עומדים לרשותנו ואילו כוחות פועלים נגדנו. המושג "כוחות" בחשיבה זו כולל משאבים חומריים, תמיכות של בני אדם במטרה המבוקשת, כמו גם התנגדויות לה, הזמן העומד לרשותנו וכל גורם נוסף העשוי להשפיע על מימוש המטרות, אם המימוש הוא אפשרי, וכן כל גורם המונע את מימושן והופך אותן לבלתי אפשריות. באמצעות חשיבה רציונלית אפשר למיין את המטרות שבני אדם רוצים במימושן לשלוש קבוצות: מטרות שבסבירות רבה הן בנות מימוש, מטרות שבסבירות רבה הן בלתי אפשריות ומטרות שלא ניתן להגדירן חד־משמעית באחת הקבוצות הנ"ל. הקבוצה האחרונה הייתה תמיד, ותהיה בוודאי גם בעתיד, הגדולה מכולן. מטרות פוליטיות שאין ספק באפשרות מימושן הן בדרך כלל מטרות פשוטות ומצומצמות. הזיות, אוטופיות, חלומות באספמיה הן מטרות שהעובדה כי אינן בנות מימוש היא גלויה לכול, באשר לכל המטרות האחרות, שהן הרוב, דרוש מאמץ מחשבתי כדי להכריע בדבר המידה של סבירות מימושן. אין ספק שחלק מן המטרות יישאר עד הסוף (כלומר תוך כדי ניסיון של מימושן) על הגבול שבין האפשרי לבין הבלתי אפשרי. מה שמכריע בגורלן של מטרות מן הסוג הזה הוא במקרים רבים טיב הפעולה שבני אדם מפעילים לצורך מימושן. פעולה נועזת, מתוחכמת ומקורית, עשויה להעביר מטרות מסוימות מתחום הספק לתחומו של האפשרי, ואילו פעולות מסורבלות, שגרתיות והססניות עלולות להכשיל מטרות שייתכן כי היה סיכוי לממשן. אך גם פוליטיקה חכמה ונועזת, ככל שיכולה להיות, אין בכוחה להפוך את הבלתי אפשרי לאפשרי. הגדרתה של הפוליטיקה כאמנות האפשרי אומרת שלא כל מה שבני אדם המאורגנים בקולקטיבים פוליטיים רוצים בו ניתן להשגה באמצעות פעולה פוליטית. הגדרה זו מקבילה להגדרתו של המדע כפעילות המבקשת פתרונות לבעיות שיש להן פתרון.[3] כשם שיש שאלות שאין להפנותן למדע, כך יש מטרות שאין להטילן על הפוליטיקה. מטרות שמקורן בהלכי רוח משיחיים, לא זו בלבד שאינן ניתנות למימוש באמצעות הפוליטיקה, אלא שהן מכשילות את מאמצי הציבור לממש מטרות שהוא יכול לממשן. בהיות הפוליטיקה מלחמת קיום מאורגנת של חברה, פירושה של הכשלת המאמצים הפוליטיים מן הסוג הזה היא פגיעה בסיכויי הצלחתה במלחמת קיומה.

הרעיונות המשיחיים לא נועדו למימוש. מהותה של המשיחיות היא בכך שאין בני אדם חשים כי עליהם לממשה באמצעות מעשים. מהו, אם כן, תפקידם? תפקידם הוא לשמש את המחזיקים בהם כעקרונות נורמטיביים להערכת המציאות שבה הם חיים. ימות המשיח הם ציור של העולם האידאלי, שמה שיש בו מורה לחסידי הרעיונות האלה מה חסר בעולם הזה. רעיונות משיחיים קיימים לא רק בדתות. האנרכיזם, באחדים מפירושיו, הוא רעיון משיחי מובהק, המשמש את חסידיו בתור עיקרון נורמטיבי ולאו דווקא בתור תכנית פעולה.

חלומם של היהודים לשוב אל ארצם היה רעיון משיחי דורות רבים, אך הוא היה לרעיון פוליטי כאשר קמה התנועה הציונית והכריזה כי ניתן להפוך את החלום הזה למציאות בעזרת פעולה אנושית, כלומר שניתן לממש אותו בכלים פוליטיים (שכללו התארגנות לאומית בהסתדרות הציונית, הקמת מוסדות פוליטיים שניווטו יצירת עובדות בעלות משמעות פוליטית כגון התיישבות, הגנה וכו', וכל אלה תוך הכרה בכוחות של העם מצד אחד ושל הגורמים נגדו מן הצד האחר). "אם תרצו אין זו אגדה" – הכרזה זו לא הייתה שרירותית. היא הסתמכה על ניתוח המצב הפוליטי בעולם ועל הערכת הכוחות בתוך העם ומחוצה לו, שעשויים היו לתמוך ברעיון, ועל הערכת הכוחות שעתידים היו להתייצב נגדו. בכך נבדלה הציונות מהתנועה המשיחית שחולל שבתאי צבי, אף שמטרות שתיהן היו דומות לכאורה. שבתאי צבי וחסידיו לא ראו צורך, בהתאם לתפיסתם המשיחית, לתת את דעתם על השאלה מה אפשרי וכיצד הוא אפשרי. לעומת זאת, הציונות המדינית מיסודו של הרצל תפסה את מטרותיה של הציונות כמטרות בנות מימוש, שחלות עליהן המגבלות הנוגעות למימוש מטרות פוליטיות בעולם הממשי, כלומר היא תפסה את מטרותיה תפיסה רציונלית.

קיצורו של דבר: כמו שניסיון של בניית בתים שאינם כפופים לחוקי הפיזיקה אינו נכלל בתחומה של הנדסת בניין, כמו שמחשבות על יצירת יש מאין אינן כלולות בתחומה של החשיבה המדעית, וכמו שהחלום בדבר אפשרות של ביטול ההזדקנות והמוות אינו כלול בתחומה של הרפואה, כך אין לבלתי אפשרי מקום בתחומה של הפוליטיקה. בני אדם ההופכים את שאיפותיהם לפוליטיקה, כלומר אלה המבקשים לפעול למען מימושן בכלים פוליטיים, עלולים כמובן לטעות בהערכת הראליות של מטרותיהם. ייתכן

ששאיפות שהם העריכו כבנות מימוש אינן כאלה. אם אמנם טעו, הם עתידים להיווכח בכך במוקדם או במאוחר, מכיוון שבמקרה כזה כישלונם הוא ודאי. המשמעות היחידה של המושג "בלתי אפשרי" היא "לא ניתן למימוש". לפיכך הגישה הרציונלית להצבת מטרות פוליטיות מחייבת נקיטת עמדה לא דוגמטית ביחס לכל המטרות, עמדה פתוחה ואף הססנית.

ההערכה אם מטרה ניתנת למימוש או לא, היא תרומתה של הרציונליות לפוליטיקה. אך הבחירה במטרות פוליטיות אינה פעילות רציונלית לעצמה או אך ורק פעילות רציונלית. רגשות, מסורות, לחצים פסיכולוגיים של מצב קיים וגורמים כיוצא בזה מעורבים בבחירה של מטרות פוליטיות (כשם שכל אלה מתערבים בבחירה של מטרות אחרות על־ידי בני אדם), ואת ועוד, המטרות המוצהרות של הפעולות הפוליטיות מסוות, פעמים רבות מאוד, את תכליותיהן האמִתיות; הוא הדין באשר לאינטרסים שמאחורי המטרות המוצהרות. כתוצאה מכך במקרים רבים מאוד אין בני אדם מבינים הבנה של ממש את טיבן של המטרות, אף שהם בחרו בהן ומוכנים להילחם למענן. במקרים רבים בהיסטוריה גילו בני אדם את האמת מאוחר מדיי מכדי שיוכלו לתקן את אשר עיוותו, משום שלא הבינו ולא הכירו את האינטרסים שמאחורי המטרות שלמען מימושן הם פעלו. כך חשו, בוודאי, רבים ממחולליה של המהפכה הקומוניסטית ומתומכיה; וכך חשו גם רבים במקומות אחרים ובתקופות אחרות שהעלו לשלטון את מי שהעלו. דומה שבמשך ההיסטוריה השתתפות בפוליטיקה אִכזבה רבים מבין אלה שלחמו למען מטרות שאת טיבן לא הבינו בשעה שבחרו ללחום למענן. התכונה הזאת של החיים הפוליטיים אחראית לתופעה מייאשת עוד יותר. כאשר המציאות טופחת על פניהם של המאמינים שנזעקו לפעולה בעלת משמעות פוליטית, הופכים רבים מהם את אכזבתם למקור של אמונת יתר. הם נצמדים ביתר שאת לטעותם. כך נהגו חסידיו של שבתאי צבי אחרי התמוטטותו, כך נהגו עד לעת האחרונה רבים מחסידי הקומוניזם, וכך ממשיכים לנהוג אלה שאין מספיק עוז בלבם להודות שאליהם הכזיבו. אין בני אדם ששים להודות שבחירתם במטרות הפעולה הפוליטית, שלה הקדישו לעתים שנים רבות של מאמצים מסורים ופעמים אף הקריבו למענה קרבנות כבדים, הייתה מוטעית מלכתחילה. להודות בכך פירושו להודות בפני עצמם ובפני זולתם בקוצר דעתם ובדלות תבונתם. רק מעטים מסוגלים

לכך. בני אדם יצאו למהפכות, למלחמות אזרחים, למלחמות עם שכניהם, ורק בסופן של כל אלה הבינו כי רומו, או מה ששכיח לא פחות, כי רימו את עצמם.

להבין מטרות של פעולה פוליטית פירושו להבין את האינטרסים שמאחורי הסִסמאות. חינוך להבנת מטרות של פעולה פוליטית מכוון, במובן העמוק ביותר, נגד הנכונות הטבועה בבני אדם להיות מרומים באמצעות סִסמאות, באמצעות סמלים רוויי משמעויות רגשיות ובאמצעות הדחף העמוק להשתייך, דחף הבא על סיפוקו כשנגרפים עם כולם, עם ההמון, עם העם כולו. הנכונות הזאת היא ניגודה של הרציונליות, ועל כן היא גם ניגוד להתנהגות פוליטית של אדם המבקש לשלוט במעשיו ולא להיגרף לסִסמאותיהם של תועמלנים ומפתים למיניהם.

מי שמבין את מטרותיו צריך עוד להכריע בדבר האמצעים הדרושים להשגתן. הכרעה כזאת נגזרת מהערכת הכוחות העומדים לרשותה של החברה או העם וכו'. לצורך השגת מטרות אלה והערכת הכוחות הפועלים בעדן ונגדן, תתנהל פעולת זיהוי התהליכים שבתוכם תתנהל השגתן, ושל אלה שעתידים להתרחש בהשפעתה. לכאורה חלק זה של הכרעה ביחס לפעולות פוליטיות מאפשר התייחסות רציונלית מושלמת. כך, מכיוון שיחסם של בני אדם לאמצעים שבהם הם משתמשים להשגת מטרותיהם חייב בכל מקרה להיות רציונלי. בני אדם בוחרים בכלים *המתאימים* ביותר מבין אלה שבהישג ידם, כמו בכלי תחבורה ההולמים ביותר את יעדם. יחס לאמצעים שאינו רציונלי וההימנעות מבחינת תפקודיהם היא התנהגות פתולוגית המכונה פֶּטִישִיזם. הפטישיזם הוא ניגודו של יחס רציונלי אל אמצעים. הרציונליות בתחום הזה פירושה בחירה באמצעים רק על פי מידת יעילותם במימוש מטרות רצויות ועל פי מידת זמינותם. כל שיקול אחר בתחום זה מפחית מהרציונליות של החלטה. בפוליטיקה רווח הפטישיזם אולי יותר מבכל *תחום מתחומי הפעילות האנושית*. המהפכן המחייב תמיד מהפכה, והשמרן הפוסל אותה תמיד, נוקטים עמדות המדגימות את הפטישיזם שבהכרעות הפוליטיות. חינוך לרציונליות בבחירת אמצעים בפעולה פוליטית עיקרו הוא חיסון מחשבתם של בני אדם בפני הפטישיזם בבחירה של אמצעים להשגת מטרות פוליטיות.

יכולתו של אדם לבצע את שתי הפעולות האלה, להבין את מטרות הפעולות הפוליטיות האפשריות במצב נתון (כלומר לזהות את האינטרסים שמאחוריהן) ולבחור באמצעים להשגתן רק על פי יעילותם וזמינותם, מחייבת מידה של ניכור שבלעדיו לא תיתכן גישה רציונלית בשום תחום *מתחומי הפעילות האנושית*. הניכור בהקשר זה בא לידי ביטוי ביכולתם של בני אדם לבחון את עמדותיהם משל לא היו שלהם אלא של זולתם. לא ניתן לבני אדם להיות רציונליים בהכרעותיהם הפוליטיות בלי שישתחררו מזיקותיהם וממחויבויותיהם הרגשיות, הגורמות להם להעדיף מטרות ואמצעים מסוג אחד על פני מטרות ואמצעים מסוג אחר לאו דווקא משום שהם ראויים יותר, אלא משום שהם עקרונית מקובלים עליהם. כדי שבני אדם ירצו להתנסות בניסיון של ניתוק רגשי בתהליך הכרעות בעניינים הנוגעים ישירות בחייהם ובעתידם, דבר שאינו ניסיון קל לאדם, עליהם להיות מעורבים בחיים הפוליטיים, כלומר עליהם לרצות להשפיע עליהם ולכוונם, אך בו־זמנית לפתח יכולת שלא להזדהות בתהליכי הכרעותיהם עם הפתרון המסתמן. מעורבות ללא הזדהות היא תנאי לחשיבה ולדיון רציונליים בעניינים פוליטיים.

הגישה האידאולוגית בחינוך מכוונת אל ההפך מכל אלה. היא מכוונת קודם כול לטיפוח אמונה בלבו של החניך בפתרונות מסוג מסוים, פתרונות הידועים למחנכיו מראש, קרי פתרונות *שהם מעדיפים*. *לפתרונות כאלה יש* בדרך כלל סימני זיהוי: הם מהפכניים או דתיים, ליברליים או ציוניים, שמרניים או מתקדמים. הפתרונות הנדחים גם הם מסומנים בסימני זיהוי שליליים: הם אינם מהפכניים או אינם דתיים, אינם ליברלים או אינם ציוניים, אינם שמרניים או אינם מתקדמים, הכול לפי האידאולוגיה המקובלת על המחנכים. די לו לחניך שיזדהה עם סימני ההיכר האלה כדי שיידע מהי עמדתו ובלי שיצטרך לעמול לשם כך. עמדתו בכל סוגיה מזדמנת נגזרת מהזדהויותיו. אין הוא צריך לבחון את עמדתו בחינה מאיזה סוג שהוא; בחינה כזאת עלולה לפגוע באמונותיו. החשיבה האידאולוגית בפוליטיקה אינה מכשיר להכרת המציאות הפוליטית אלא תחליף של המציאות. המאמין האידאולוגי אינו זקוק למציאות כדי לנקוט עמדה כלפיה. האידאולוגיה מספקת לו בו־זמנית גם הגדרה של המציאות וגם פתרונות לבעיותיה.

אך עיקר הקושי עוד לפנינו. הקושי שלפניו ניצב מי שרוצה להיות רציונלי בהכרעותיו הפוליטיות, נגזר מכך שלא ניתן לנקוט עמדה בעניינים פוליטיים שאינה עמדה אידאולוגית. כל הכרעה בתחומה של הפוליטיקה היא הכרעה אידאולוגית. מטרות הפעולה הפוליטית נקבעות על־ידי כולנו בתיווכן של האידאולוגיות המקובלות עלינו. גם האסטרטגיות שבכוונתנו להפעיל מקורן בהכרעותינו האידאולוגיות (כגון אסטרטגיה מהפכנית, רפורמטורית, שמרנית, כוחנית, פציפיסטית וכו'). האם ניתן להיות רציונליים בתחום הנשלט כולו בידי אידאולוגיות שהן מערכות התייחסות שאינן רציונליות? מה הם גבולותיה האפשריים של הרציונליות בחשיבה פוליטית ובקבלת החלטות בדבר הפעולה הרצויה בתחום זה נוכח העובדה שאלה נשלטות בידי אידאולוגיות?

מהי חשיבה אידאולוגית?

התנאי לרציונליות בחשיבה הפוליטית הוא מודעות לכך שחשיבה זו היא ביסודה **חשיבה אידאולוגית**, כלומר אינה רציונלית. האידאולוגיות הן סוג, או אחד הסוגים, של פעילות מנטלית שבני האדם מפעילים כאשר הם מנסים להשיב לעצמם על השאלה "מה עלינו לעשות במצב שבו אנו מרגישים או חושבים שעלינו לעשות משהו". לא כל התשובות לשאלה מסוג זה נענות בתיווכן של אידאולוגיות. מקצתן מופקות מזיכרון של ניסיונות קודמים, מקצתן מבוססות על שיקולי דעת מעשיים, ומקצתן על הכרעות מוסריות. כשאדם בוחר לנסוע למקום שאליו החליט לנסוע ברכבת ולא באוטובוס, עשויה החלטתו להיות מבוססת על ניסיונו הקודם, שממנו למד שהנסיעה ברכבת נעימה יותר או מהירה יותר מנסיעה באוטובוס או להפך. כשאדם שוקל מה עליו לעשות כדי להשיג מטרה שהוא שואף אליה (למשל לרכוש לעצמו בית), הוא עשוי לתכנן את צעדיו בדרך הנראית בעיניו הקצרה ביותר והמוליכה בבטחה יחסית אל מטרתו, כלומר להחליט באמצעות שיקול דעת רציונלי. כשאדם מתלבט אם לעזוב לחבר בצרה או להסוך, כמנהגו, את הכסף הדרוש לכך, בעייתו והכרעתו במקרה הזה הן מוסריות. כל אלה הן הכרעות בשאלות מן הסוג "מה עלינו לעשות במצב שבו אנו חשים כי עלינו לעשות משהו". בני אדם נזקקים להכרעות אידאולוגיות כשהם שואלים את עצמם מה עליהם לעשות בסוג מסוים של

מצבים. ייחודם של המצבים שבהם נזקק האדם להכרעות אידאולוגיות, הוא בכך שעל השאלות הנשאלות בהם לא ניתן להשיב אף לא באחת מן הדרכים שהודגמו לעיל. הכרעות אידאולוגיות מתרחשות כאשר מתקיימים יחד התנאים האלה:

(א) היחיד נקלע למצב שבו הוא חש בכורח של עשייה. הוא חש שהמצב שבו הוא שרוי מחייב אותו לפעול. ההרגשה הנלווית למצב כזה אומרת לאדם שגם אי־עשייה במצב שבו הוא שרוי משמעותה היא כשל עשייה. ייתכן שהרגשה כזאת תשתלט על אזרח ערב בחירות, נוכח צו קריאה לשירות מילואים, מול אורחים המפגינים או מפרים את הסדר הציבורי מסיבה כלשהי. ייתכן כי פעמים רבות לפני כן הוא הגיב למצבים כאלה באופן שגרתי: הצביע על רשימה המקובלת עליו מאז ומתמיד או לא הצביע כלל, קם ויצא לשירות מילואים כנדרש בצו הקריאה, התעלם ממפרי הסדר, או שלבו התמלא עליהם זעם, אך שלא כתמיד, הוא חש פעם אחת שהצבעתו היא גורלית (ושעל כן גם הימנעותו מהצבעה עלולה להיות גורלית), שאין הוא בטוח עוד כי עליו למלא אחר פקודת ההתייצבות לשירות מילואים והוא מהרהר באפשרות להפר אותה, על כל המשתמע ממעשהו זה. הוא חש שהוא מזדהה עם מפרי הסדר ומרגיש שהיה רוצה להצטרף אליהם או שהיה רוצה לפעול בכל דרך נגדם.

(ב) במצב זה יש יותר מאפשרות עשייה אחת. המצבים שבהם מתעורר בלבו של אדם דחף לפעולה עשויים להיות מסוגים אחדים. קרוב לוודאי שהדחף לבנות לעצמו בית יביא אותו לשקול כיצד להכריע בין אפשרויות רבות של מבנים, בין אופני מימון שונים וכו'; ואם ניתן להכריע בין אפשרויות הפעולה להשגת מטרות הרצויות בדרכים בדוקות, כאלה המבוססות על שיקולי דעת רציונליים או על שיקולים מעשיים (ניסיונות קודמים) – ההכרעות מסוג זה אינן הכרעות אידאולוגיות.

(ג) כאשר לא ניתן לבחור ולהכריע בין הפעולות האפשריות, לא באמצעות שיקולים רציונליים ולא על פי הניסיון הקודם, הכרעתו של האדם היא הכרעה אידאולוגית. הכרעה אידאולוגית היא בחירה בין אפשרויות פעולה המגיעות אל בני אדם מן החוץ (מחברתם), ונעשית על פי צירוף של גורמים אישיותיים שונים. בני אדם בוחרים באידאולוגיות על פי מערכות ערכים המקובלות עליהם, על פי הזדהויות, על פי חרדות, על פי מיתוסים

השולטים על תודעתם וכו'. הצטרפותו של אדם לפעולה פוליטית מכל סוג שהוא אינה מעידה על כך שהוא מצא כי אותה פעולה היא ההגיונית ביותר במצב נתון או שהיא הוכחה בעבר כיעילה ביותר. בדרך כלל הוא טוען שבגלל פעולות אלה הוא בחר בדרכו הפוליטית. אך אפילו הוא חוקר נודע או הוגה מוכר, אין הכרעותיו האידאולוגיות אלא ביטוי לצרכיו האישיים, ולא פועל יוצא של הכרה אובייקטיבית של המצב שגרמה לו לבחור בדרך שבחר בה. כך, כיוון שלא ניתן להכריע למען אידאולוגיה כלשהי, לא בדרך שיקול רציונלי ולא על פי ניסיון בדוק.

הכרעה היא אפוא אידאולוגית כאשר מתקיימים שלושת התנאים האלה: (א) כאשר היחיד חש בכורת לפעול; (ב) כאשר במצב הנתון קיימות יותר מאפשרות אחת של פעולה; (ג) כאשר לא ניתן להכריע ביניהן, לא בדרך אמפירית ולא בדרך רציונלית. כל המצבים הפוליטיים הם מסוג זה; ומי שנמנע מלנקוט במצבים כאלה עמדה אידאולוגית מוותר למעשה על נקיטת עמדה בכלל. ללא נקיטת עמדה לא ניתן לפעול; מכאן שכל פעולה פוליטית מונחית באמצעות עמדות שבני אדם מגיעים אליהן על פי התייחסות (חשיבה) אידאולוגית.

סימנה המובהק של החשיבה האידאולוגית הוא שהיא מסווה את עצמה. חסיד של אידאולוגיה ניכר בכך שהוא תופס את מתנגדי האידאולוגיה שלו לא כבעלי עמדה אפשרית אחרת, אלא כטועים או כנוכלים, ואילו הוא והמסכימים עמו, רק בידיהם האמת כולה, אמת שמקורה מדעי (כמו חסידיה של תורת הגזע הנאצית, למשל), או פילוסופי (כמו חסידיו של המטריאליזם ההיסטורי, למשל), או זה שבהתגלות רצונו של האל (כמו חסידי חומייני באירן של ימינו). כל מי שאינו שותף לאמונתם הוא מי שאמונתו אינה אלא אמונת שווא, תודעה מסולפת או אפילו שקר כפשוטו. רק מי שמודע לכך שהכרעותיו הפוליטיות הן בהכרח הכרעות אידאולוגיות, וגם מודע לטיבה של חשיבה אידאולוגית, יודע כי עמדותיו אינן מתחייבות מבדיקה קפדנית של המציאות הפוליטית, אלא שהן הכרעות שהוא הכריע במצבים שבהם לא ניתן היה להכריע בין אפשרויות פעולה, לא בדרך רציונלית ולא בדרך אמפירית.

למודעותו של אדם המכיר באופייה האידאולוגי של אמונתו יש כמה משמעויות. ראשית, מודעות זו אומרת לו שרצונו לממש מטרה מסוימת

אינו נגזר מאיושהו חוק קוסמי או היסטורי, לא מעיקרון מוסרי או דתי (כפי שהחסידים התמימים של האידאולוגיות נוטים להשוב), אלא מהעדפותיו האישיות. שנית, המודעות הזאת אומרת שלצד הכרעתו מצויות גם הכרעותיהם של בני אדם אחרים, שגם הם הכריעו על פי העדפותיהם האישיות. המשמעות הנוספת של מודעות זו, והיא אולי העיקרית מבחינת החינוך הפוליטי, היא שרצונו של אדם לראות את מטרותיו מתממשות הוא גורם חזק יותר מן הנימוקים שבהם הוא מנסה להצדיק את שאיפתו לממש אותן. ככל שרצונו לממש את המטרות שבחר בהן עז יותר, כן מתמעטת יכולתו לבחון את טיבן ואת הנימוקים שגרמו לו להכריע למענן.

טיפוח מודעות למשמעויותיהן של הכרעות אידאולוגיות מצריך ליבון מעמיק של המושג "אידאולוגיה" ובירור תפקידן של האידאולוגיות בחיי היחיד ובחיי חברות אנושיות במרוצת ההיסטוריה. הלימוד על מהות האידאולוגיות, כיצד הן פועלות, כיצד בני אדם בוחרים בהן, מהו תפקידן בחיי היחיד ובחברה שבה הוא חי וכו' – הוא חלק חשוב של תכנית לימודים בתחום החינוך הפוליטי. אם לימודי ההיסטוריה מתנהלים כפי שהם צריכים להתנהל, עשויים כל אלה להיכלל בהם.

האידאולוגיות יוצרות מחויבות של חסידיהן כלפי המטרות של פעולה פוליטית, ובאותה מידה גם כלפי האמצעים שהן מעדיפות. חסיד של אידאולוגיה מהפכנית משוכנע בדבר הכרחיותה של מהפכה באותה מידה שהוא משוכנע בצדקת מטרותיה. חסיד של אידאולוגיה שמרנית נוהג כמוהו, אך בכיוון הפוך. לשניהם יש עמדה מוכנה מראש ביחס לנתוני המציאות הפוליטית. היכולת הנפשית להפריד את הדיון במטרות מן הדיון באמצעים, שנועדו לקדם את המטרות הרצויות, הוא צעד לקראת גישה רציונלית. המחויבות מראש כלפי מערכות קבועות ונתונות של אמצעים היא ויתור מראש על גישה רציונלית. אך גם כאשר דבר זה נעשה, כלומר כאשר היחיד מוכן נפשית לבחון את האמצעים בנפרד מן המטרות, עדיין אין הוא מובטח מפני השתלטות רצונו על חשיבתו, כלומר אין הוא מובטח שהכרעותיו בנוגע לאמצעי בחירתו תהיינה ענייניות. כך, כיוון שבדיקת אמצעים בפוליטיקה אינה דומה לבדיקה כזאת בתחומי חיים מעשיים אחרים. ההכרעה בשאלה אם המהפכה היא באמת דרך יחידה אפשרית במצב נתון או אם דרושה מלחמת מנע, היא באמת הכרחית. ברגע מסוים אינה דומה הכרעה זו

לשום הכרעה בעסקים, בתעשייה או בחקלאות, אף שבכל אחת מאלה, כמו בפוליטיקה, לא כל הנתונים, ואפילו לא מספיק נתונים, הובאו לידיעת המחליט בשעה שעליו להחליט. בפוליטיקה יש לאדם יותר פיתויים לדבוק בדרך פעולה מסוימת, לא משום שהדבר מתחייב מבדיקת המצב אלא משום שדחפים לא־רציונליים גורמים לו לדבוק בה. אין זה מקרה שהתעמולה הפוליטית לסוגיה עובדת קודם כול ובעיקר על רגשותיו של האזרח. היא נועדה לחבל ביכולתו של האדם להיות רציונלי. התעמולה הפוליטית מנסה להעצים הזדהויות כדי לדכא שיקול דעת. החינוך הפוליטי הוא היפוכה של תעמולה והוא היפוכו של חינוך למחויבות כלפי אידאולוגיה מסוימת.

גבולותיה של הרציונליות

רציונליות המוגדרת בהקשר זה כיכולת האנושית לבחור באמצעים היעילים ביותר המוליכים למטרות שבני אדם מבקשים להשיג, עלולה להתגלות כמכשיר מסוכן כשהוא מופעל בתחום הפוליטי. התנהגות יכולה להיות רציונלית ועם זאת בלתי מוסרית בעליל. כך, דרך משל, אפשרי הדבר שהריגת שבויים במצבים מסוימים תהיה פעילות רציונלית; ואמנם כך היא הצטיירה יותר מפעם אחת בעיני מפקדים לא מעטים בשעת מלחמה. אך במרוצת הדורות נקבעה נורמה מוסרית שהוציאה הריגת השבויים מכלל מאגר האמצעים המותר, אפילו אם נדמה במצב מסוים כי היא המעשה הדרוש להשגת הכרעה בקרב. הוא הדין, למשל, גם באשר לשלילת זכויות אדם מאוכלוסייה שהשלטון מבקש להכריח אותה בדרך זו להגר. מקורן של הנורמות האוסרות על פעולות מסוג זה הם ערכים שבני אדם, בני עמים ותרבויות שונות הכריזו עליהם כי הם מחייבים אותם. נורמה זו ונורמות רבות נוספות המקובלות כמוסכמות על בני תרבות וכמחייבות בימי שלום ובימי מלחמה, הן למעשה אמצעי בקרה על הרציונליות. אם השימוש באמצעי מסוים, ויהיה זה השימוש הרציונלי ביותר, נפסל על־ידי נורמות שמקורן בערכים אנושיים, הרי הוא שימוש אסור. הרציונליות, כל אימת שהיא מופעלת בתחום עשייה שמושאו הם עניינים אנושיים, זקוקה למנגנון בקרה המגביל את השימוש בה; פוליטיקה ללא גישה רציונלית למטרותיה ולאמצעים המופעלים בה מולידה מעשי טירוף. פוליטיקה הקובעת את מטרותיה ואת אמצעיה רק בדרך רציונלית, ללא הפעלה של נורמות

מוסריות בתור בקרות עליה, מולידה מעשי פשע. החינוך הפוליטי במובנו העמוק ביותר מופקד על היסונם של בני אדם מפני פיתויים משני סוגים: הפיתוי של פנייה לכיוון הויות מטורפות והפיתוי של פנייה לקיצורי דרך באמצעות מעשי פשע. הפוליטיקה נשארת בתחומו של האנושי רק כאשר היא גם רציונלית וגם נשלטת בידי נורמות המוסר של חברות התרבות. נורמות אלה אינן נצחיות שהרי הן הלכו והתרחבו במרוצת הדורות. פעם מותר היה להרוג שבויים, ואילו היום מעשה כזה הוא אסור; פעם מותר היה לשלוט בעמים כבושים, ואילו היום קובע עקרון ההגדרה העצמית שכל עם זכאי לריבונות; פעם נחשב גירוש אוכלוסיות לפעולה מותרת (שיהודים היו פעמים רבות מושאיה), ואילו היום פוסלות הנורמות המוסריות המחייבות מדינות תרבות את השימוש באמצעי זה.

מחוץ לפוליטיקה אין המוסר של היחיד מתמצה בציות לנורמות מוסכמות ומקובלות. בני אדם המבקשים להשליט את עיקרי המוסר על התנהגותם בוחנים את הנורמות המקובלות באמצעות ערכים לפני שהם מצייתים להן. המוסכמות והמקובלות אינן מספקות אותם בתור אמות מידה לבחירת ההתנהגות הטובה בעיניהם. אך בתחום הפוליטי דומה שאין לתבוע יותר מזה. מוסר בפוליטיקה הוא בעיקרו בקרה על התנהגותו של היחיד באמצעות נורמות מוסכמות בחברות תרבותיות. חברות אלה מנסות להשליט מוסר על התנהגותם של בני אדם באמצעות הגבלות שונות בתחום הזה. המוסר בפוליטיקה הוא, בניתוח אחרון, מכלול של איסורים בתחומה. איסורים אלה הם פועל יוצא של תהליך היסטורי שבו הולכת ומתרחבת רשימת המעשים שאסור שייעשו, אפילו נדמה שהם יעילים ובכוחם לחולל את הרצוי לבני אדם. חינוך פוליטי כולל את שיתופו של היחיד במחויבות כלפי איסורים אלה. מדובר באיסורים המוסכמים והמקובלים על תרבות המגדירה את המוסר כערך, ערך שאינו נופל בחשיבותו מערכי חיים אחרים. רבים מאוד הם בני האדם שלא היו מבצעים למען עצמם ולמען בני ביתם את הפשעים שהם ביצעו ומוכנים לבצע למען ארצם, מדינתם, אמונתם האידאולוגית או הדתית, בקיצור למען הקולקטיב שעמו הם מזדהים. התנהגות זו נשענת על מסורת עתיקת יומין המלווה את הווייתו הפוליטית של האדם בהיסטוריה. מסורת זו מתירה לאדם לעשות מעשי פשע כשאלה אמורים להיטיב עם הקולקטיב או עם המחנה האידאולוגי. ואף יותר מזה:

מעשים כאלה נחשבים למעשי גבורה והקרבה, למופתים שעליהם עתידים להתחנך הדורות הבאים, בדרך זאת תורמת הפוליטיקה בהתמדה לניוון רגישותם המוסרית של יחידים ושל עמים שלמים. דורנו ראה כיצד קרה כי בקרב עם של מיליונים רבים, רק בודדים הצליחו להישאר נאמנים לנורמות של חיים מוסריים, כאשר מנהיגיהם הפכו את הפוליטיקה גם לטירוף וגם לפשע. העיקרון הקובע שמה שאסור לאדם לעשות למען עצמו מותר לו לעשות למען עמו ומדינתו, הוא עיקרון המוליך להרס מוסרי של בני אדם. תפקידו של החינוך הפוליטי הוא לפתח את רגש האחריות של היחיד למעשיו, ללא הבחנה אם המעשים נעשים למענו ולמען ביתו או למען ארצו, מדינתו ועמו. מעשה בלתי מוסרי הוא בלתי מוסרי באותה מידה אם אדם עושה אותו למען עצמו או אם עושה אותו למען ארצו.

גם בעניין הזה החינוך הפוליטי הוא ניגודו של החינוך האידאולוגי. המשמעות של התביעה להפעלת בקרות מוסריות על ההתנהגות הפוליטית של היחיד היא תביעה לאחריות אישית של היחיד למעשיו. החינוך הפוליטי מחייב את טיפוחה של אחריות כזאת. החינוך האידאולוגי פועל בדרך כלל בכיוון הפוך. הוא מכוון לטיפוח ההכרה וההרגשה שבתחום פעולותיו של היחיד למען עמו, מדינתו, מפלגתו, כנסייתו וכו', מוסרי הוא כל מה שמקדם את המטרות של מסגרות אלה. החינוך האידאולוגי מציע ליחיד מעין קולקטיביזם מוסרי, מעין שיתוף המחנה כולו באחריות למעשיו, שיתוף המכפר מראש על כל עוונותיו האישיים והמשחרר אותו מאחריות להם. החינוך הפוליטי, הראוי לחברה דמוקרטית, מטפח אינדיבידואליזם, שעיקרו הוא אחריות האדם למעשיו, אחריות מוסרית כלפי עצמו, כלפי מצפונו. כאן אין המטרות מקדשות את האמצעים, כפי שקורה הדבר ביחס לכל תפיסה פוליטית שמקורה באידאולוגיה.

אפשר לסכם מאמר זה באמירה כי החינוך הפוליטי מנסה להשליט את שכלו ואת רגישותו המוסרית של היחיד על התנהגותו בתחום הפוליטי. החינוך האידאולוגי מבקש להשליט את האידאולוגיה שהמחנכים מעדיפים על שכלו של האדם, על תחושת המוסר שלו ובעיקר על התנהגותו הפוליטית.

הערות

1 מנסחה של הגדרת הפוליטיקה כאמנות האפשרי הוא מדינאי בריטי בשם ד"א בטלר (שמאוחר יותר נקרא הלורד בטלר). בספרו האוטוביוגרפי R. A. Butler, *The Art of the Possible*, London: Hamilton, 1971

2 המונח "רציונליות" טומן בתובו משמעויות אחדות. הצגה קצרה אך ממצה של המשמעויות האלה ימצאו המעוניינים בספר: J. Cottingham, *Rationalism*, London, 1984

3 ראו P. B. Medawar, *The Art of the Soluble*, London: Methuen, 1967